

relatively family orientation under the influence of the turnover of the system of social values of girls at different stages of ontogeny.

Keywords: motherhood, mother self-image, adolescence, child, values, family, society, personality.

Відомості про автора:

Бондарчук Оксана Юріївна – магістр психології, практичний психолог ДНЗ №430 м. Києва.

Статтю подано до друку 10.05.2016

УДК 159.922.27::159.923.5:159.922.1:376.43

© А. С. Грикун, 2016

А. С. Грикун (м. Київ)

СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ГЕНДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Грикун А. С. Ставлення батьків та його роль у формуванні гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми формування гендерної ідентичності та гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку та результати емпіричного вивчення стану сформованості у них здатності до емпатії як однієї із умов їх гендерної ідентифікації упродовж всього життя. У процесі вивчення проблеми встановлено, що основним механізмом формування гендерних уявлень цих підлітків є ідентифікація та наслідування характеру статево-рольових стосунків у сім'ї. Виявлено відсутність самостійних досліджень цієї проблеми саме на вибірці підлітків з порушеннями розумового розвитку, що вказує на існування низки труднощів, які впливають саме із специфіки розвитку та формування їх гендерної ідентичності в системі сімейної та/або родинної взаємодії. Встановлено факт упередженого ставлення батьків цих дітей до проблем статево-рольової поведінки у сім'ї та відсутність мотивації до оприлюднення основних сімейних проблем, невирішеність яких впливає на формування гендерних уявлень цих підлітків та їх ставлення до об'єкта прихильності. Вивчення стану сформованості емпатії як властивості особистості до тестування реальності та встановлення факту існування іншого й побудови комунікації з ним, ми дійшли висновку, що емпатія здебільшого представлена у дівчаток. Щодо хлопчиків, то в них існують показники низького рівня її сформованості, що підтвердило наші спостереження і описи гендерних уявлень цих підлітків як неусвідомлених та закріплених здебільшого агресивними насильницькими діями у ставленні до осіб протилежної статі. Також встановлено, що саме позиція ставлення батьків до формування гендерних уявлень цих підлітків є основою формування їх гендерної ідентичності та уявлень і практично прихованою для емпіричного вивчення, оскільки батьки цих дітей уникають бесід та інтерв'ювання.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерні уявлень, емпатія, підлітки з порушеннями розумового розвитку, ставлення батьків.

Постановка проблеми. Сучасний стан досліджень проблем гендеру в психологічній науці набирає значних обертів. Саме до питання становлення гендерної ідентичності, її механізмів та причин формування, гендерних уявлень та стереотипів як її складових – прикута увага й в освітніх та громадських проектах практично в усьому світі. У цьому контексті, вивчення проблем гендерних уявлень в підлітковому віці (в нормі та при порушеннях психічного розвитку)

займає особливе місце. Поряд з цим, встановлення характеру різноманітних впливів на ґендерний розвиток індивіда дає підстави для своєчасного психологічного та соціального втручання в його протікання. Також, результати досліджень особливостей розвитку ґендерних уявлень переконливо доводять їх особливу роль у становленні особистості та її соціальної адаптації. Вочевидь, особлива роль належить й сімейному ґендерному вихованню. [3].

У цьому контексті проблема формування ґендерних уявлень у підлітків з порушеннями розумового розвитку є вкрай актуальною, оскільки вимагає ретельного вивчення як особливостей їх пізнавальної діяльності, так і характеру формування їх ґендерної ідентичності та специфіки її прояву в системі інтимних міжособистісних стосунків та при виконанні ґендерних ролей у подальшому самостійному житті. Можна стверджувати, що на сьогодні ця проблема є висвітленою лише в змісті навчальних програм й практично невирішеною в науково-емпіричному та технологічному контекстах, в практичному ракурсі надання психологічної та соціальної допомоги таким людям.

Аналіз наукових досліджень. Психологічні проблеми ґендерної ідентичності, особливості її розвитку в онтогенезі прямо чи опосередковано вивчалися такими С. Бемом, І. Гофманом, В. Джонсоном, Т. Лауретисом, Т. Говорун, В. Каганом, О. Кізьом, О. Кікінежді, І. Коном, О. Кочаряном, І. Кльоциною, Т. Кубриченком, Д. Логвіною, Т. Репіною, В. Романовою, Н. Флотською та ін. В роботах цих авторів висвітлені історико-культурні аспекти становлення ґендерної ідентичності; аналізуються особливості формування ґендерної ідентичності на різних стадіях розвитку; визначається роль міжособистісних стосунків, спілкування, діяльності в процесі розвитку ґендерної ідентичності як аспекту самосвідомості; описується детермінуюча роль стереотипів маскуліності/фемінінності; розглядаються провідні агенти розвитку ґендерної ідентичності: родина, навчально-виховні заклади, середовище однолітків, ЗМІ, етнокультура. [10]

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор, свідчить, що сім'я є основним інститутом соціалізації підлітків. Найважливішим механізмом, завдяки якому формуються ґендерні уявлення в родині, є механізм ідентифікації. За його допомогою дитина ототожнює себе з відповідною своєї статі ґендерною моделлю, яка є для неї взірцем статево-відповідної поведінки і завдяки якій формуються еталони чоловіка чи жінки, тобто ґендерні уявлення (Л. Попова, Ю. Савченко, Н. Городнова, П. Горностаї). Вочевидь, роль батьків у формуванні ґендерної ідентичності є визначальною, оскільки вони є основними та взаємодоповнюючими взірцями для ототожнення. І. Кон, Н. Обозова переконливо доводять, що батько є основною моделлю ідентифікації для хлопчика. Оскільки, найбільшого значення серед чинників гармонійного становлення ґендерної ідентичності, більшість дослідників надає сім'ї – родині, батьківській парі, окремо матері та батьку. Так, В. Васютинський наголошує, що дитина «повинна перебувати під постійним впливом обох статей, насамперед матері й батька» [5]. Цієї думки дотримується і П. Горностаї, зауважуючи, що «існує багато чинників ґендерної соціалізації, серед яких на першому місці знаходиться сім'я, система батьківських впливів на дитину, стиль сімейного виховання» [6].

Підкреслює значення родини для ґендерного становлення особистості також Ю. Бохонкова, вказуючи, що чоловіче та жіноче начала формуються, переважно в сім'ї, де копіюють почуття до батьків, почуття батьків стають базою, матрицею, що формує чоловіка або жінку [4]. Стосовно характеру впливу батьків на ґендерний розвиток дитини А. Денисенко відзначає, що він не є пасивним, оскільки засвоєння дітьми ґендерних ролей відбувається з раннього дитинства в процесі виховання. Тобто батьки стимулюють діяльність дитини, передаючи явні або несвідомі уявлення про чоловіків і жінок, долучаючи їх до культури, виконання обов'язків і різної діяльності, характерних для конкретної статі [7].

Як зазначає О. Лопухова, сім'я забезпечує дитині також і трансльований, почасти неусвідомлений вплив етнокультурних традицій, який дитина здобуває вже в ранньому дитинстві, через сімейне виховання і наслідування батьків і близьких тієї ж статі, в результаті чого формуються ядерні структури психічного складу особистості [9].

За результатами емпіричних досліджень, Ю. Денисенко виділяє основні детермінанти формування ідентичності в сім'ї батьків: стосунки; ціннісно-символічний дискурс батьківського впливу; особистість дитини та її батьків; вплив генотипу і фенотипу, соматопсихічних і психосоматичних характеристик, відхилень чи фізичних вад, алкогольної залежності батьків; психологічний клімат у сім'ї, гедонія / ангедонія як характеристика родинного життя [7]. При чому трансляція батьківського досвіду на дитину, за поглядами Г. Бевза може здійснюватися за одним з трьох напрямків: повторення батьківського сценарію, створення антисценарію та раціоналізація отриманого травматичного досвіду [1]. Стосовно спроможності батьків як чинників становлення ґендерного розвитку Н. Харламенкова наголошує, що «комплементарність діади «матір-батько» створює основу для розвитку самостійно мислячої особистості, здатної використовувати досвід батьків в ході прийняття і реалізації самостійних рішень [11]. На думку автора, порушення внутрішньосімейного балансу на користь материнської лінії (за відсутності чи пасивності, байдужості батька) приводить і до наростання надкомпенсаторних реакцій внаслідок підвищення індивідуального рівня фрустрації. У зв'язку з означеною проблемою нині набуває все більшої актуальності питання ролі батьків у становленні ґендерної ідентичності особистості.

Незважаючи на велику популярність, якої набули питання ґендеру в сучасному світі, доволі рідко трапляються у психологічних джерелах дослідження механізмів формування ґендерних уявлень підлітків з розумовою відсталістю. Звідси, **мета статті** – здійснити аналіз, систематизацію і синтез теоретико-емпіричних даних з проблеми формування ґендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку, виявити вплив ставлення батьків їх психологічні особливості.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Ґендерні уявлення є невід'ємним компонентом ґендерної ідентичності особистості, вони активно формуються в дошкільному віці. Це первинні знання, які є основою ґендерної ідентичності. Вони відображають узагальнений образ маскулінності, фемінінності, андрогінності, статевої недиференційованості, які засвоюються в процесі ґендерної соціалізації. Завдяки сформованим ґендерним уявленням особистість набуває індивідуального ґендерного досвіду, що відображається в поведінкових, емоційних, мотиваційних проявах особистості. Ґендерні уявлення дитини формуються не самі по собі, а під впливом ґендерних стереотипів, настанов, знань, суджень, цінностей, які має кожне конкретне суспільство, нація, народ і несвідомо чи свідомо прищеплює їх своїм нащадкам.

Ґендерні уявлення це й відображення поглядів окремої соціальної групи на те, яким має бути хлопчик чи дівчинка. Здебільшого вони утворюються під впливом ґендерних стереотипів, які в свою чергу, відображені у системі стосунків батьки-діти. Стилі сімейного виховання мають беззаперечний вплив на формування ґендерних уявлень дитини.

Усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності відбувається поступово. Починаючи з дошкільного віку вона здобуває не лише уявлення про зовнішні ознаки хлопчика чи дівчинки, але й знає як вони себе поведуть, у неї формуються статево-рольові настанови, засвоюються ґендерні моделі поведінки. Опираючись на теорію статевої типізації, ми можемо стверджувати, що статева ідентифікація формується завдяки підкріпленню. Тобто батьки, а також інші люди, які оточують дитину, заохочують таку поведінку, яка відповідає статі дитини (у

хлопчиків-маскулінну, в дівчаток – фемінну поведінку). Від типу батьківських установок залежатиме й розвиток фемінних чи маскулінних якостей особистості.

Гендерна ідентичність проходить певні стадії розвитку. Є.П. Ільїн наводить чотири стадії становлення гендерної ідентичності, які описує Ш. Берн: гендерну ідентифікацію (віднесення дитиною себе до тієї чи іншої статі); гендерну константність (розуміння, що гендер постійний і змінити його не можливо); диференційне наслідування (бажання бути найкращим хлопчиком чи найкращою дівчинкою); гендерну саморегуляцію (дитина сама починає контролювати свою поведінку, використовуючи санкції, які вона вживає до самої себе) [2].

Гендерна ідентичність пов'язана з образом Я, з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних та психологічних рис, тобто з розвитком самосвідомості. Вже в 3-4 роки діти відносять себе до чоловічої або жіночої статі, хоча часто вони асоціюють статеву приналежність із випадковими зовнішніми ознаками – типом одягу, зачіски. Виникає пов'язаний зі статтю усвідомлений вибір іграшок. У цей час діти починають помічати, що чоловіки і жінки прагнуть по-різному виглядати, займатись різною діяльністю і цікавитись різними речами. Часто дорослі ненавмисно нав'язують поведінку дитини регулярно згадуючи її стать: («який(а) хороший(а) хлопчик/ дівчинка») або вказуючи дітям: «хлопчики/дівчатка так поводитись не повинні. Саме під впливом дорослого у перші роки життя активно формуються якості майбутнього чоловіка і майбутньої жінки. Дослідження доводять, що орієнтовно до 7 років, а часто вже і в 4-5 років у дітей з'являється стійке уявлення про себе як хлопчика чи дівчинки, розуміння норм гендерної поведінки [2].

В. Дружинін підкреслює, що дитина навчається своєї майбутньої подружньої ролі, ототожнюючи себе залежно від статі з батьком або матір'ю. Варто особливо наголосити, що якщо позитивний приклад батьків не завжди є зразком для наслідування, то негативний приклад, як правило, швидко переймається дітьми. Для хлопчика, продовжує, В. Дружинін, особливе значення має спілкування з батьком і, більше того, досвід спостереження за поведінкою батька по відношенню до матері. Дівчинці дуже важливо засвоїти способи поведінки матері по відношенню до батька [8]. Спостерігаючи та наслідуючи своїх батьків дитина засвоює гендерну роль, яку можна визначити як відображення соціальних стандартів, уявлень, очікувань, яким людина повинна відповідати, щоб її визнали хлопчиком (чоловіком) чи дівчинкою (жінкою), а також диференціація діяльності, прав та обов'язків індивідів на цій основі.

Теоретичний аналіз переконливо доводить, що значний масив досліджень проблем гендерної ідентичності та гендерних уявлень не включає в себе дослідження цих проблем у підлітків з порушеннями розумового розвитку. Здебільшого досить активно ця проблема піднімається у дорослих людей з порушеннями розумового розвитку, коли вони стають учасниками або співучасниками різноманітних форм статевого насильства. Здійснивши аналіз існуючих проблем розвитку цих підлітків ми визначили спектр труднощів, невирішеність яких не дає можливості більш ретельно визначити особливості формування та функціонування гендерних уявлень розумово відсталих підлітків. Йдеться про: - здебільшого інформація про функціонування гендерних уявлень в родинах підлітків з порушеннями розумового розвитку є прихованою і не оприлюднюється; - батьки та члени родини уникають будь-яких бесід чи інтерв'ю пов'язаних з описом статевого стосунку в сім'ї та повідомлень про особливості формування гендерних уявлень у своїх дітей; - у протизага батькам підлітки достатньо активно долучаються до бесід щодо статево-рольових особливостей, водночас, практично уникають будь-яких бесід пов'язаних з повідомленням власних уявлень про жінок та чоловіків; - здебільшого підлітки при встановленні контактів з протилежною статтю виявляють агресію; - підлітки недостатньо орієнтуються в системі інтимних стосунків, їм притаманні приховані форми насильницьких дій у ставленні до об'єкта прихильності (чим більша прихильність тим більшою

може бути агресія у ставленні до протилежної статі); - для сімей та родин в яких виховується дитина з розумовою відсталістю проблема гендерних уявлень є забороненою, вони досить травматично реагують на її появу та недостатньо ефективно вирішують її.

Також ми виявили, що підліткам з порушеннями розумового розвитку достатньо складно виявляти прихильність до іншої статі відповідно до встановлених правил дружби та інтимних стосунків, що складає зміст такої особистісної властивості як емпатія. З метою дослідження здатності цих підлітків до емпатії ми використали методику діагностики емпатії А. Меграбяна і Н. Епштейна. До діагностики було долучено 26 підлітків з порушеннями розумового розвитку, серед яких 13 дівчаток і 13 хлопчиків віком від 14-15 до 17 років.

Емпатія вивчалася нами ще й для встановлення сформованості здатностей підлітка вступати в комунікацію з іншим, вмiти «чути» і «бачити» іншого та встановлювати з ним контакт, підтримувати цей контакт та регулювати його. Поряд з цим нами попередньо було встановлено, що підліткам з легким ступенем розумової відсталості загалом притаманна здатність відмежовувати свої прагнення та потреби від потреб іншого, в поодиноких випадках не ставати засобом маніпуляції та здебільшого вони досить активно маніпулюють самі (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз сформованості емпатії підлітків із порушеннями розумового розвитку

Рівень емпатії	Досліджувані у %	
	дівчата	хлопці
Високий	28,5	12,5
Середній	71,5	75
Низький	0	12,5

Отримані результати дали підстави встановити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку здатні до встановлення комунікативних міжособистісних контактів із оточуючими, в них сформовано здатність тестувати реальність, оцінювати іншого. Поряд з цим, у дівчат виявлено значно більшу сформованість емпатії. У міжособистісній взаємодії вони виявляють більшу прихильність до об'єкта, вони прагнуть до встановлення контакту та у будь-який спосіб шукають емоційної підтримки контакту. Хлопці мають показники як високого рівня сформованості емпатії, так і низького. Спостереження підтверджують й отримані показники. Здебільшого хлопцям притаманна відкрита чи прихована агресія, негативізм та досить часто активні насильницькі дії у ставленні до об'єкта прихильності. При встановленні дружніх та інтимно-дружніх стосунків з протилежною статтю вони схильні до грубощів, ревнощів, які ними не усвідомлюються, а визначаються як «зрада».

Таким чином, можна вказати, що гендерні уявлення, які сформовані у підлітків з порушеннями розумового розвитку носять неусвідомлений характер. Вони здебільшого формуються та закріплюються стилем сімейної чи родинної взаємодії та виявляються в поведінці. Це дало підстави встановити, що основою формування гендерних уявлень саме в цієї категорії підлітків є ставлення батьків до підлітка впродовж усього розвитку та статеві відносини в сім'ї як взірця до наслідування й формування відповідних знань про гендерні особливості міжособистісної взаємодії та здатності до їх використання при встановленні стосунків з іншою статтю. Відповідно, ставлення батьків до формування гендерних уявлень в підлітків з порушеннями розумового розвитку – це система впливу на формування гендерної ідентичності дитини, що визначається ставленням до неї як носія гендерних ознак, типовим

характером статевих стосунків у сім'ї, специфікою формування здатності дитини до опису та усвідомлення власної гендерної приналежності.

Висновки. Представлене дослідження дало підстави встановити відсутність емпіричних результатів дослідження особливостей гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку та спеціальних досліджень характеру і ролі ставлення батьків цих підлітків до формування у них цих уявлень. Нами виявлено, що проблема вимагає вирішення низки дотичних проблем, серед яких ставлення батьків цих підлітків є найбільш актуальною. Саме вивчення ставлення батьків до формування гендерної ідентичності дає підстави до більш глибоко аналізу та побудови подальших емпіричних досліджень гендерної ідентичності та гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Література

1. Бевз Г. Дитина в структурі "ідентифікаційної" матриці дорослого / Г.М. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ "Проблеми загальної та педагогічної психології", 2009. – т. XI, ч.1. – С. 23-30.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. – М.: Прайм-Еврознак, 2004. – 320 с.
3. Боровцова М.С. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 16 с.65-74
4. Бохонкова Ю. При чѐм тут гендер? Был бы человек... / Ю.А. Бохонкова // Психология. – 2002. - №6(38). – С.14-16.
5. Васютинський В. О. Чоловіче або жіноче чи і жіноче, і чоловіче? / В. О. Васютинський // Психолог. – 2003. – № 35. – С. 5–8
6. Горностаї П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П.П. Горностаї // Основи теорії гендеру [навч. пос.]. – К.:К.І.С., 2004. – С.132-156.
7. Денисенко Ю. Фактори формування особистісної ідентичності в сучасній сім'ї / Ю.Денисенко // Соціальна психологія. – 2008. – №2 (28). – С. 124-131.
8. Дружинин В. Н. Психология семьи / Владимир Николаевич Дружинин. – СПб.: Питер, 2005. – 176с.
9. Лопухова О. Влияние этнокультурных традиций на становление психологического пола личности / О.Г. Лопухова // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С.73-80.
10. Терещенко М.В. Розвиток гендерних уявлень дошкільників в умовах освітніх інститутів соціалізації / Психологія неперервної професійної освіти. Вип 3. – С. 74-78
11. Харламенкова Н. Роль отца в дифференциации гендерной идентичности / Н.Е. Харламенкова // Психологический журнал – 2007. – т.28 - №3 – С.56-64.

Грикун А. С. Отношение родителей и их роль в формировании гендерных представлений подростков с нарушениями умственного развития. В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы формирования гендерной идентичности и гендерных представлений подростков с нарушениями умственного развития и результаты эмпирического изучения состояния сформированности у них способности к эмпатии как одного из условий их гендерной идентификации в течение всей жизни. В процессе изучения проблемы установлено, что основным механизмом формирования гендерных представлений этих подростков является идентификация и подражания характера поло-ролевых отношений в семье. Выявлено отсутствие самостоятельных исследований этой проблемы именно на выборке подростков с нарушениями умственного развития, указывает на существование ряда проблем, вытекающих именно из специфики развития и формирования их гендерной

идентичности в системе семейной и / или семейной взаимодействия. Установлен факт предвзятого отношения родителей этих детей к проблемам поло-ролевого поведения в семье и отсутствие мотивации к публикации основных семейных проблем, нерешенность которых влияет на формирование гендерных представлений этих подростков и их отношение к объекту привязанности. Изучение состояния сформированности эмпатии как свойства личности к тестированию реальности и установление факта существования другого и построения коммуникации с ним, мы пришли к выводу, что эмпатия в основном представлена у девочек. В отношении мальчиков, то в них существуют показатели низкого уровня ее сформированности, что подтвердило наши наблюдения и описания гендерных представлений этих подростков как неосознанных и закреплённых в основном агрессивными насильственными действиями в отношении лиц противоположного пола. Также установлено, что именно позиция отношения родителей к формированию гендерных представлений этих подростков является основой формирования их гендерной идентичности и представлений и практически скрытой для эмпирического изучения, поскольку родители этих детей избегают бесед и интервью.

Ключевые слова: гендерная идентичность, гендерные представления, эмпатия, подростки с нарушениями умственного развития, отношение родителей.

Grykun A. The parent's attitude and their role in the formation of the gender representations of adolescents with the intellectual disability. The article presents the theoretical results of the problem of the gender identity formation and gender representations of adolescents with intellectual disability and the empirical study's results of the state formation of their capacity for empathy as one condition of their gender identity throughout life. It was found that the main mechanism of the formation of gender representations of adolescents is to identify the nature and the nature of sex-role relationships within the family. The absence of independent research on this issue, especially of adolescents with intellectual disabilities, which indicates the existence of a number of difficulties arising precisely from the specific development and formation of gender identity in the system of family and / or family interaction. It was stated that parents of these children have biased attitude to the problems of sex-role behavior in families and lack of motivation to publication of major family problems are unresolved which affects the formation of gender representations of these adolescents and their relation to the object of affection. The study of the empathy formation as the properties of the individual to reality testing and the establishment of the existence of the other and building communication with them, we have concluded that empathy is mainly represented by the girls. As for the boys, there is a low level of formation of its performance, which confirmed our observations and descriptions of the gender representations of adolescents as unconscious and largely embodied in the aggressive acts of violence against the opposite sex. It was also established that it is the position of the parents attitude to the formation of gender representations of adolescents is the basis for the formation of their gender identity, beliefs and practically hidden from empirical research, as the parents of these children avoid conversations and interviews.

Keywords: gender identity, gender perceptions, empathy, adolescents with intellectual disabilities, the parents attitude.

Відомості про автора:

Грикун Альона Сергіївна – аспірант лабораторії олігофренопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Статтю подано до друку 11.05.2016